

## สัญลักษณ์ปลาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

นายเพ็ญสุริยาเทพ แจ่มลาวลาช งามางกูร ณ โคตะปุระ<sup>1</sup>

### บทคัดย่อ

ปลาเป็นสัตว์เดียรัจฉานที่ปรากฏอยู่ในฐานะสัตว์ที่มีอิทธิพลต่อความคิด ความเชื่อของมนุษย์ ความเชื่อในลักษณะนี้ปรากฏในเรื่องเล่าพื้นบ้าน นิทานพื้นเมือง ตำนานปรัมปรา เทพนิยาย หรือในวรรณคดีของยุคสมัยต่างๆ ศิลปกรรมแขนงต่างๆ รวมทั้งปรากฏอยู่ในงานวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาด้วยความเชื่อเรื่องปลานี้ยังปรากฏอยู่ทั่วโลกแทบทุกวัฒนธรรมทั้งฝ่ายตะวันตกและตะวันออก

ปลาในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทนั้น ถูกลำเสนอบทบาททั้งฝ่ายบวกและฝ่ายลบ ทั้งทางตรงและทางอ้อม และถูกนำเสนอทั้งในเชิงชีวภาพ เชิงกายภาพ ที่สำคัญคือการกล่าวถึงปลาโดยใช้เป็นสื่ออุปมาอุปไมยสื่อถึงหลักธรรมทางศาสนา ทั้งในเชิงบุคคลาธิฐาน และในเชิงธรรมาธิฐาน นอกจากนี้ยังพบว่า ปลากลายเป็นสัญลักษณ์ของความคิด ความเชื่อทางนามธรรมในวัฒนธรรมของมนุษย์ เป็นตัวแทนของการถ่ายทอดพลังแห่งความต้องการดำรงชีวิตอยู่ของมนุษย์ เป็นตัวแทนของน้ำ และการทำลายความแห้งแล้งอดอยาก เป็นอาหารและวัตถุอย่างหนึ่งที่ถูกใช้บริโภคโดยสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย เป็นทรัพย์สินมีค่า เป็นสัญลักษณ์ของพลังอำนาจและความสำเร็จทั้งทางกายภาพและทางจิต เป็นสัญลักษณ์ของการบำเพ็ญบารมีในพระพุทธศาสนา เป็นสัญลักษณ์ของสิริมงคล เป็นสัญลักษณ์ของกิเลสตัณหา ราคะ ความอยาก กามคุณ ความโลเล ความโลภ ความขัดแย้ง

<sup>1</sup> นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา ภาควิชาปรัชญา และศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ เรื่อง “สัญลักษณ์ปลาในพระพุทธศาสนาเถรวาท” มี ผศ.ดร.ปรุดมี บุญศรีตัน เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาหลัก และ ผศ.ดร. สยาม ราชวัตร เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

ความชั่วร้ายและอำนาจฝ่ายต่ำ โดยมีความสัมพันธ์กับอบายภูมิและความทุกข์ของสัตว์ในนรกเป็นสัญลักษณ์ของความชั่วร้ายในสตรีเพศ เป็นสัญลักษณ์ของสติ การปฏิบัติธรรม ความหยิ่งรู้หรือ พุทธิปัญญา วิมุติธรรม และความสามัคคี และปลายังเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาทั้งในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์

## ABSTRACT

Fish are found as an influential symbol of thought and belief, in folklore, legends, fairy tales, and the literature of various ages, various arts works, and Buddhist literature. The symbolism of fish is also found in most other cultures as well, both Western and Eastern.

In Buddhist literature the role of fish is presented in both positive and negative ways, in biological and physical senses. The most important thing is that it was used figuratively to preach the Dhamma in both personal figurative and abstract figurative terms. Apart from that, the fish is used as a symbol of thought and belief in human culture, a representative of energetic vitality, a symbol of water, the destroyer of thirst and hunger, of food for living things, of precious treasure, of both physical and mental power and success, of cultivation and perfection in Buddhism, and of prosperity. It also was represented as a symbol of various defilements, such as desire, sensual-desire, unsteadiness, greed, conflict, evil and the root of bad actions, which are related to the realms of deterioration and suffering consumed by animals who are born there, and of a vicious element associated with women. Finally, the fish is used as a representation of mindfulness, of Dhamma practice, of the penetration of wisdom, of deliberation, of harmony, and as a religious holy animal in Buddhism and in Brahmanism.

## 1. บทนำ

ปลามักถูกนำมาเป็นสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ ในวิถีชีวิตของสังคมไทยมักปรากฏเรื่องราวของปลาหลากหลายแง่มุม ทั้งทางสุภาษิต คำพังเพย ลำนวนไทยโบราณ วรรณคดีไทย วรรณคดีประโลมโลก วรรณคดีทางธรรม ปรากฏในวัฒนธรรมการกินอยู่ เช่น การค้นพบไหปลาร้าโบราณตามภูมิภาคต่างๆ ปรากฏอยู่บนลวดลายของผ้าผืนแพรพรรณและเครื่องนุ่งห่ม ปรากฏอยู่ในภาพวาดหรือภาพสลักรอยพระพุทธรูป ปรากฏในภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องไตรภูมิ สมุดภาพไตรภูมิ จิตรกรรมภาพสัตว์หิมพานต์ ปรากฏบนผนังถ้ำโบราณสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ลวดลายเครื่องประดับ เครื่องมือประกอบพิธีกรรม และงานประติมากรรมต่างๆ

ปลาปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาจำนวนมาก ได้แก่ พระไตรปิฎก ทั้งพระวินัยปิฎกและ พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ชั้นอรรถกถาฎีกา โดยแสดงผ่านทางนิทานชาดก อาทิ มัจฉชาดก แสดงผ่านทางข้อห้ามในพระวินัย การอุปมาอุปไมยกับคำสอนในพระพุทธศาสนา แสดงผ่านนิทานพื้นบ้านตำนานพื้นเมืองและวรรณคดีทางศาสนา เช่น มหาเวสสันดรชาดกกัณฑ์จุลพนและกัณฑ์มหาวน มหาชาติคำหลวงกัณฑ์จุลพน พระปฐมสมโพธิกถาลักขณปริศนาหกปริวรรต ปริเฉทที่ 4-5 โลกนิติคำโคลง ตำนานอุรังคธาตุนิทาน ตำนานแม่ระมิงค์ไชย เป็นต้น สำหรับวรรณคดีทั่วไป ชื่อเพศพันธุ์ปลาต่างๆ ถูกกล่าวไว้ในลิลิตเพชรมงกุฎ โคลงนิราศนรินทร์ นิราศพระบาท กายัพเห่เรือเจ้าฟ้ากุ้ง สมุทรโฆษคำฉันท์ กลอนจารึกสร้างภูเขาวัดราชคฤห์ ตลอดจนบทละครอิเหนาและพิกลทอง

ไม่เพียงแต่วรรณคดีเท่านั้น ความเชื่อเรื่องปลาสมัยโบราณของไทยยังปรากฏยาวนานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่น การพบหลักฐานจากถ้ำโบราณ อาทิ ถ้ำลาย ภูผาผึ้ง ถ้ำเสือตอกอุตรธานี ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ ถ้ำฝ่ามือแดงมุกดาหาร ผาแต้มอุบลราชธานี การพบไหปลาร้าโบราณแหล่งเตาลุ่มน้ำสงคราม การพบภาพคชลักษณ์มีจำหลักหินที่พระปฐมเจดีย์ จังหวัด

นครปฐม ภาพมงคลใน รอยพระพุทธรูป เงินตราและแม่พิมพ์เงินตราดินเผาสมัยทวารวดี ต่อมาในยุคประวัติศาสตร์เราพบหลักฐานเรื่องปลามากขึ้นทั้งในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง เครื่องสังคโลกสุโขทัย เครื่องถ้วยล้นกำแพงและเวียงกาหลงของเชียงใหม่ การพบแผ่นทองรูปปลากรวดสุวรรณเจดีย์และปลาหินเขียนลายทองกรุพระปรางค์วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา สำหรับเครื่องนุ่งห่มก็มีหลักฐานว่ามีปลาปรากฏอยู่ อาทิ ผ้าขิดลายแซ่วปลา ผ้าเป็ยขิดลายไล่สะเอียน ผ้าแพรวาลายหางปาวา ในส่วนงานจิตรกรรมก็มีภาพปลาปรากฏอยู่มาก อาทิ ภาพปลาอานนท์และ ปลาดิงมิงคละในจิตรกรรมฝาผนังไตรภูมิ ภาพสุวรรณมัจฉา มัจฉาคูและปลาฉลามในรอยพระพุทธรูป ภาพปลาในฐานะส่วนประกอบของสัตว์หิมพานต์ เช่น สีนรุบักษี ศฤงคัมถสยา พยัฆวารี ปลาหัวบาตร กุญชรวารี วารีกุญชร ลินธพณที่ มัจฉานุ มัจฉวาฬ ตลอดจนรูปปลาในจิตรกรรมวัดสำคัญต่างๆ อาทิ จิตรกรรมระเบียงวิหารวัดพระแก้ว วัดคงคาราม วัดราชสิทธิาราม วัดใหญ่อินทาราม และวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ในอารยธรรมทางภาษานั้น เรื่องปลาปรากฏอยู่ในสุภาษิตคำพังเพยต่างๆ อาทิ กระต่ายแก่ แม่ปลาซ่อน ทำนาออมกล้า ทำปลาออมเกลือเกลียดตัวกินไข่เกลียดปลาไหลกินน้ำแกง น้ำมาปลากินมด น้ำลตมดกินปลาน้ำร้อนปลาเป็น น้ำเย็นปลาตาย หุงข้าวประชิดหมา ปิ้งปลาประชิดแมวหรือการใช้ราชาศัพท์และ คำสุภาพ อาทิ การเรียกปลาว่ามัจฉาหรือมัลยาเรียกปลาร้าว่าปลาหมักจะ เรียกปลาซ่อน ว่าปลาหาง เรียกปลาลิ้นหมาว่าปลาลิ้นสุนัข เรียกปลาสดว่าปลาขจรหรือปลาใบไม้ ในด้านความเชื่อก็มีปลาปรากฏอยู่เช่นกัน อาทิ ความเชื่อเรื่องธงกฐินรูปนางมัจฉา ปลาตะเพียนสานความฝันเรื่องปลา และการปล่อยปลาสะเดาะเคราะห์

นอกจากไทยแล้วอารยธรรมทางฝ่ายตะวันตกอื่นๆ ก็มีความเชื่อเรื่องปลาเช่นกัน อาทิ ชาวอินเดียเชื่อว่าปลากรายเป็นอวตารของพระนารายณ์และปลายังเป็นผู้ช่วยมนุษย์ให้รอดจากการล้างโลกของพระเจ้า ชาวทิเบต

เชื่อว่าปลาคือสัญลักษณ์แห่งความรู้แจ้ง (enlightened) การเวียนว่ายตายเกิด ชาวจีนเชื่อว่าปลาคือสัญลักษณ์ของความสำเริง ปลาคาร์ฟเป็นสัญลักษณ์ของความร่ำรวย ความอดทน ปลาไหลและปลาบู่หรือปลาทองเป็นสัญลักษณ์ของเงินทอง ชัยชนะ การเจริญพันธุ์ ความรู้สึกทางกามารมณ์ ชาวญี่ปุ่นเชื่อว่าปลาดุกยักษ์เป็นสัญลักษณ์ของหายนะ ปลาไหลเป็นสัญลักษณ์ของความโชคร้าย ชาวเกาหลีเชื่อว่าปลาคือสัญลักษณ์ของระเบียบวินัยและความเพียร สำหรับอารยธรรมตะวันตกก็มีความเชื่อเรื่องปลาอยู่เป็นจำนวนมาก ชาวคริสต์เชื่อว่าปลาคือสัญลักษณ์ของการล้างบาป การไถ่บาป ความรอด การฟื้นคืนชีพของพระคริสต์ การเกิดใหม่ เป็นสัญลักษณ์แห่งตรีเอกานุภาพ อาหารทางจิตวิญญาณ ปลาโลมาเป็นสัญลักษณ์ของความรอดพ้น ความเปลี่ยนแปลงและความรัก

ชาวเมารีเชื่อว่าปลาคือสัญลักษณ์ของมดลูก (womb) และความเจริญงอกงาม ชาวกรีกเชื่อว่าปลาโลมาเป็นสัญลักษณ์ของมิตรภาพ ชาวบาสก์เชื่อว่าปลาคืออด (Cod) เป็นสัญลักษณ์แห่งภาษาโบราณ ชาวนิวินีเชื่อว่าปลาดาบ (swordfish) เป็นสัญลักษณ์แห่งลัทธิโทเท็ม (totem) ลัทธิชามัน (Shaman) เชื่อว่าการที่หมอผีสวมหน้ากากไม้รูปปลาแซลมอน (wooden salmon mask) จะทำให้เกิดการหยั่งรู้ชาวนิวซีแลนด์เชื่อว่าปลาไหลเป็นสัญลักษณ์ของอวัยวะเพศชาย ชาวเซลติก (Celtic) เชื่อว่าปลาแซลมอนเป็นสัญลักษณ์ของความรู้ (knowledge) และสติปัญญา (wisdom) ชาวอินเดียแดงเชื่อว่าปลาแซลมอนเป็นสัญลักษณ์แห่งลัทธิโทเท็ม ชาวเกา (Ga) ที่อาศัยอยู่ใกล้ชายฝั่งประเทศกาน่า (Ghana) ถือว่าเมื่อมีคนตายก็จะนำเอาโลงศพ รูปปลา (fish coffin) มาบรรจุศพเพราะปลาคือสัญลักษณ์ทางจิตวิญญาณ ชาวนาวาโฮ (Navajo) และชาวอาร์คติก (the arctic circle) เชื่อเรื่องตำนานเกี่ยวกับปลา อาทิ ชาวอาร์คติกเชื่อบ้านเรือนของหญิงสาวที่แต่งงานกับปลาวาฬ ชาวออสเตรเลียเชื่อว่าปลาคือสัญลักษณ์ทางเพศของผู้ชาย จึงนับถือรูปปลาและรูปมนุษย์ที่มีศีรษะเป็นปลา (fish-headed human) ชาวอะบอริจินเชื่อว่าปลาฉลามเป็น

สัตว์สัญลักษณ์ของลัทธิโทเท็มและเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นชาย ความเป็นนักรบและความดุร้าย ไม่เพียงเท่านั้น อารยธรรมต่างๆ ยังนำปลาไปเป็นสัญลักษณ์ทางโหราศาสตร์อีกด้วย อาทิ ความเชื่อเรื่องกลุ่มดาวปลาตู้ (Pisces) ว่าเป็นสัญลักษณ์ของน้ำและท้องทะเล

ปลาซึ่งเป็นสัตว์เดียรัจฉานในธรรมชาตินั้น ได้ถูกนำเข้าสู่กระบวนการทางความคิดความเชื่อของมนุษย์ แล้วถูกแปรความหมาย หรือถูกตีความหมายออกมาในเชิงสัญลักษณ์ ผ่านทางรูปแบบศิลปกรรม ประเพณีวัฒนธรรม สำหรับกระบวนการทางความคิดความเชื่อเรื่องปลาในอารยธรรมของไทยนั้น กระบวนการนี้ประกอบด้วยกระบวนการสร้างสรรค์เชิงสัญลักษณ์ซึ่งได้รับอิทธิพลรอบความคิดความเชื่อ ที่ส่งผ่านมาจากพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเป็นหลัก และบางส่วนมาจากลัทธิของพราหมณ์หรือความเชื่อดั้งเดิม จึงทำให้ปลาถูกแปรความหมายออกมาในแง่ “สัตว์สัญลักษณ์” หรือ “สัตว์ศักดิ์สิทธิ์”

## 2. สัญลักษณ์บุคลาธิษฐาน-ธรรมาธิษฐานในพระพุทธศาสนา

สัญลักษณ์เป็นกระบวนการของการค้นหาความหมาย หรือการแสวงหานัยยะทางความคิด สัญลักษณ์ไม่เพียงแต่เป็นสื่อกลางในการสื่อสารของมนุษย์เท่านั้น แต่ยังนำพามนุษย์ให้เข้าถึงข้อเท็จจริงบางอย่างจากการสื่อสาร สิ่งสำคัญในการสื่อความหมายของสัญลักษณ์คือการอาศัย “สิ่งรูปธรรม” และ “สิ่งนามธรรม” มาเป็นตัวกลางในการสื่อความหมาย สัญลักษณ์คือ สิ่งที่ถูกกำหนดหรือนิยามขึ้นเพื่อใช้สื่อความหมายแทนอีกสิ่งหนึ่ง เช่น ตัวหนังสือเป็นตัวแทนหรือสัญลักษณ์ของคำพูดหรือเสียงที่เปล่งออกมา สีแดงเป็นสัญลักษณ์เตือนให้ระมัดระวังในอันตรายหรือภัยต่างๆ หรืออาจหมายถึง การหยุด สัญลักษณ์จึงเป็นรูปแห่งความคิด หรือสามัญรูปแห่งความศรัทธาในอำนาจความคิดความเชื่ออย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งนับรวมไปถึงความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ด้วย สัญลักษณ์จึงเป็นทั้งวัฒนธรรมทางวัตถุและวัฒนธรรมทางจิตใจ รวมทั้งยังเป็นสัญลักษณ์ (Icon) ทางความคิด ในการสื่อ

ความหมายให้รับรู้ร่วมกันในสังคม และเป็นทั้งการแสดงออกเชิงศิลปกรรมของมนุษย์ด้วย

### สัญลักษณ์จำแนกออกเป็นหลายประเภท คือ

1. สิ่งรูปธรรมที่เป็นสัญลักษณ์สื่อถึงสิ่งนามธรรม อาทิ ดาบสื่อถึงอำนาจ เลือดสื่อถึงการมีชีวิต กำปั้นแทนพลัง กระต่ายแทนความเร็ว ดาบแทนอำนาจ
2. สิ่งนามธรรมที่เป็นสัญลักษณ์สื่อถึงสิ่งรูปธรรม อาทิ เส้นวงห่าวงทับซ้อนกันสื่อถึงทวีปทั้ง ห้า เส้นโค้งสื่อถึงรูปปาก จุดเรียงกันในรูปสามเหลี่ยมแทนลูกบิลเลียด ห่วงห้าห่วงแทนทวีปทั้งห้า
3. สิ่งรูปธรรมที่เป็นสัญลักษณ์สื่อถึงสิ่งรูปธรรม อาทิ น้ำแดงสื่อถึงกุมารทองอุจจาระสื่อถึงเงินทอง หอยเชลล์แทนปิ่นนํ้ามัน หยดน้ำแทนน้ำดื่ม
4. สัญลักษณ์สื่อสารโดยคำหรือวัจนภาษา อาทิ คำ เลข เครื่องหมาย เว้นวรรค ภาษาพูด ภาษาเขียน ภาษาคณิตศาสตร์
5. สัญลักษณ์สื่อสารโดยอย่างอื่นนอกจากคำหรืออวัจนภาษา อาทิ ภาษาสัญญาณหรือภาษา สัญลักษณ์ภาษาท่าทาง และภาษาวัดฤ

พระพุทธศาสนาได้เสนอความคิดเชิงสัญลักษณ์ผ่านทางแนวคิดเรื่องบุคลาธิษฐานและธรรมาธิษฐาน แนวคิดทั้งสองนี้เป็นตัวแทนของสัญลักษณ์รูปธรรมและสัญลักษณ์นามธรรม ที่สามารถนำมาใช้สื่อความหมายถึงกัน โดยมีจุดเริ่มต้นจากการแสดงพระธรรมเทศนาของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่มุ่งให้บรรดาเวไนยสัตว์ทั้งหลายซึ่งมีสติปัญญาแตกต่างกันหลายระดับ ได้เข้าถึงหลักธรรมที่แท้จริง มีจุดหมายอยู่ที่การหลุดพ้นจากอวิชชา พระพุทธองค์จึงทรงมีวิธีการเทศนาที่หลากหลาย คือ การใช้บุคลาธิษฐานแทนธรรมาธิษฐาน การใช้ธรรมาธิษฐานแทนบุคลาธิษฐาน การใช้บุคลาธิษฐานแทนบุคลาธิษฐาน และการใช้ธรรมาธิษฐานแทนธรรมาธิษฐาน การแสดงธรรม

แบบบุคลาธิษฐาน เรียกว่า บุคคลาธิษฐานเทศนา ส่วนการแสดงธรรมแบบธรรมาธิษฐานเรียกว่า ธรรมาธิษฐานเทศนาทั้งสองประการนี้เป็นการแสดงธรรมสภาวะแบบรูปธรรมและแบบนามธรรมบางครั้งเรียกว่าสมมติสังขะหรือสมมติสังขะและปรมาตถสังขะหรือปรมาตถสังขะ บ้างก็เรียกว่าโลกียธรรมและโลกุตระธรรม บ้างก็เรียกว่าสังฆธรรมคือธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งและอสังฆธรรมคือธรรมที่มีปัจจัยไม่ปรุงแต่ง

บุคลาธิษฐาน หรือ บุคคลาธิษฐาน หมายถึง การยกบุคคล การยกคน การยกสภาวะความเป็นสัตว์ สภาวะความเป็นตัวตน การยกสิ่งที่เป็นรูปธรรมอื่นๆ และการยกอุปสภาวะหรือสิ่งที่มีรูปขึ้นมาเป็นหลักในการอธิบายขยายความหรือหลักการอธิบายโดยการมีบุคคลเป็นที่ตั้ง การเทศนาที่ยกบุคคลขึ้นมาเป็นตัวอย่าง การแสดงหรือชี้แจงข้อธรรมด้วยการอธิบายที่ใช้บุคคลหรือสิ่งสมมติเป็นที่ตั้ง บุคลาธิษฐานนี้เป็นสิ่งตรงกันข้ามกับธรรมาธิษฐาน ตัวอย่างเช่น เมื่อมีการพูดถึงกิเลส ถ้ากล่าวอุปมาให้เป็นพระยามารหรือซาตานขึ้นมาก็เรียกว่าเป็นการกล่าวอย่างบุคลาธิษฐาน ถ้ากล่าวถึงกิเลสโดยตรงไม่ต้องผ่านการอุปมา ก็เรียกว่าเป็นการกล่าวอย่างธรรมาธิษฐาน หากมีการนำบุคลาธิษฐานไปแสดงธรรมก็เรียกว่าบุคลาธิษฐานาเทศนา หรือบุคคลเทศนา เช่น การแสดงธรรมในประโยคว่า “บุคคลมีศรัทธา มีความเพียร มีสติ ได้สมาธิ มีปัญญา เป็นเช่นนั้น” การแสดงธรรมสัญลักษณ์ในเชิงบุคลาธิษฐานมักแสดงสิ่งที่มีรูป สิ่งที่สามารถรู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย อັນได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสทางกาย รวมเรียกว่า สัญลักษณ์เชิงรูปธรรม สัญลักษณ์เชิงรูปธรรมนี้เป็นสิ่งที่ใช้แทนควบคู่กันไปกับสัญลักษณ์เชิงนามธรรม ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ เรียกบุคลาธิษฐานว่า สัตตาธิษฐาน ส่วนหลักการภาษาไทยนั้น คำว่าบุคลาธิษฐานอาจถูกใช้แทนความหมายเดียวกันกับคำว่า บุคคลวัต (personification) แต่บุคคลวัตก็มีความหมายที่ต่างกับบุคลาธิษฐานในพระพุทธศาสนาไปบ้างเล็กน้อย โดยเห็นว่า บุคคลวัต คือการทำให้สิ่งที่ไม่ใช่คนทั้งที่เป็นสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ตลอดจนสิ่งที่ไม่มีความเป็นตัวตนหรือสิ่งที่เป็นนามธรรม

ให้แสดงกิริยาอาการ กระทำการแสดงพฤติกรรมท่าทางต่างๆ เหมือนคนแสดงอารมณ์ความรู้สึกเช่นเดียวกับคน แนวคิดแบบบุคลาธิษฐานนี้มักเป็นการแสดงสภาวะธรรมแบบบัญญัติ (บัญญัติ) บ้างก็เรียกว่า สมมติสังขะ คำว่าบัญญัติ ก็คือความจริงทั้งหลายที่ถูกสมมติขึ้นมาอธิบายให้เกิดความเข้าใจกันในหมู่มนุษย์ อาทิ ปัญญาปิยบัญญัติ คือศัพท์บัญญัติที่กำหนดหมายถึงรูปธรรมต่างๆ ปัญญาปนบัญญัติ คือศัพท์บัญญัติที่กล่าวถึงสิ่งอื่นๆ นอกจากที่เป็นรูปธรรม วิชขมานบัญญัติ คือบัญญัติที่มีสภาพความเป็นจริงรองรับและวิชขมานบัญญัติ คือบัญญัติที่ไม่มีสภาพความเป็นจริงรองรับ

ส่วนธรรมาธิษฐานนั้นหมายถึง การมีธรรมเป็นที่ตั้ง โดยยกหลักธรรมหรือสิ่งที่เป็นนามธรรมล้วนๆ ขึ้นมาอ้างอธิบาย การยกธรรมขึ้นมาแสดงความสามารถแสดงหรือชี้แจงข้อธรรมโดยอธิบายเนื้อหาเป็นธรรมล้วนๆ ไม่มีการยกบุคคลมาเป็นหลักการอธิบาย โดยมากแล้วธรรมาธิษฐานนี้จะเป็นการอธิบายธรรมะในขั้นปรมาตถ์ (ปรมาตถธรรม) ซึ่งเป็นธรรมที่มีอรรถอย่างยิ่งมีความหมายลึกซึ้งอย่างยิ่งบางครั้งก็เรียกว่า ธัมมาธิษฐาน หากเป็นการเทศนาในเชิงธรรมาธิษฐานจะเรียกว่าธัมมาธิษฐานาเทศนา ตัวอย่างเช่น การแสดงธรรมว่า ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เป็นเช่นนั้น” ธัมมาธิษฐานาเทศนาบางครั้งก็ถูกเรียกว่า ปรมาตถเทศนา หรือปรมาตถกถา เทศนาเหล่านี้กล่าวถึงธรรมที่อยู่ในขั้นสูงหรือขั้นปรมาตถะ เป็นการแสดงความหมายของสภาวะธรรมที่แท้จริง เช่น การแสดงธรรมเรื่องอนิจจัง ทุกขังอนัตตา ชันธ ธาตุ อายตนะ ตรงกันข้ามกับการเทศนาแบบ สมมติเทศนา ซึ่งเป็นการเทศนาเชิงบุคลาธิษฐาน เรียกอีกอย่างว่า การเทศนาโดยสมมติ คือการแสดงความหมายที่รับรู้ร่วมกันหรือตกลงยอมรับกันในหมู่ชาวโลก เช่น การเทศนาเรื่องบุคคล สัตว์ หญิง ชาย กษัตริย์ เทวดา แนวคิดสัญลักษณ์แบบธรรมาธิษฐานนี้ส่วนมากมักเป็นไปในเรื่องการอธิบายหลักธรรมเชิงนามธรรม จิตใจ แต่ต้องหยิบจับเหมือนวัตถุ เหมือนสัตว์บุคคลไม่ได้ นาม หรือนามธรรมนั้นมีสามอย่าง ได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขาร

สัญลักษณ์แบบบุคลาธิษฐานและธรรมาธิษฐานนี้ มักถูกนำมาใช้ควบคู่กันและมีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก ในคัมภีร์เนติปกรณได้แสดงตัวอย่างของประโยคที่แสดงความสัมพันธ์กันนี้ว่า “...พราหมณ์ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าชัฏติยราชอีกสององค์ ทำลายรัฐพร้อมเจ้าพนักงานแล้ว...ย่อมลัญจรไปอย่างไรทุกซ์...” อธิบายได้ว่า การฆ่ามารดาคือการละต้นหา การฆ่าบิดาคือการละอัสมีมานะ อันถือตนว่าดีกว่าคนอื่น การฆ่าชัฏติยราชอีกสององค์คือการละสัสสตทิกฺกุและอุจฺเจททิกฺกุ การทำลายรัฐพร้อมทั้งเจ้าพนักงานคือการละความยินดีพอใจ (นันทิราคะ) ที่ดำเนินไปในอายตนะ 12 ดังนั้น พราหมณ์ มารดา บิดา ชัฏติยราชทั้งสองและเจ้าพนักงาน จึงเป็นตัวแทนของบุคลาธิษฐาน ส่วนการละต้นหา การละอัสมีมานะการละสัสสตทิกฺกุและอุจฺเจททิกฺกุ การละนันทิราคะ และอายตนะ 12 จึงเป็นตัวแทนของธรรมาธิษฐาน นั่นเอง

### 3. สัญลักษณ์ปลาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ปลามีส่วนเกี่ยวข้องกับวินัยบัญญัติอยู่เป็นอย่างมาก ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงการห้ามขโมยปลาหลายแห่ง พระวินัยปิฎก มหาวีรังก์ ทุติยภาคตึงสก-กัณทวรรณนา โกลียวรรคที่ 2 สิกขาบทที่ 9 ซึ่งเป็นการพรรณานาฎิยสัณนิหาร สิกขาบทกล่าวไว้ว่า สัตว์ไม่มีเท้า ได้แก่ ปลา หากภิกษุมีโดยจิตจับต้องสัตว์นั้น ซึ่งมีราคา 5 มาสก หรือเกินกว่า 5 มาสก ต้องอาบัติทุกกฏ หากทำให้ไหวต้องอาบัติถุลลัจจัย หากทำให้เคลื่อนจากฐานต้องอาบัติปาราชิก และในบทวินิตวัตตทุติยปาราชิกกัณท์ อุทานคาถา ยังกล่าวถึงการปรับอาบัติของพระภิกษุในกรณีเดียวกันนี้ไว้อยู่ด้วย เราอาจกล่าวได้ว่าปลาเป็นวัตถุแห่งปาราชิกและอาบัติอื่นๆ ขณะเดียวกัน ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ คหปติวรรคกันทรกสูตร ว่าด้วยเรื่องบุคคล 4 จำพวก ยังกล่าวขยายออกไปอีกว่าการเป็นผู้ไม่รับปลานั้นเป็นลักษณะของบุคคลผู้ทำตนให้เดือดร้อน

ในด้านอาหารการกินนั้นพระพุทธศาสนาเห็นว่า ปลาและเนื้อปลาถือเป็นอามิสอย่างหนึ่ง อรรถกถาจุลลหัตถิปโทปมสูตร พระอรรถกถาจารย์

ได้อธิบายว่า การรับเนื้อและปลาดิบ ย่อมไม่ควรแก่ภิกษุทั้งหลาย การถูกต้องก็ไม่ควร นอกจากที่ทรงอนุญาตไว้ ปลาในฐานะอาหารนั้นมีความสัมพันธ์กับการถือศีลหรือข้อวัตรปฏิบัติบางอย่างของลัทธิอื่นๆ ด้วย เช่น ในอามคันธสูตรที่ 2 เรียกปลาและเนื้อว่ากลิ่นดิบ ในมหาสิหนาทสูตร ซึ่งว่าด้วยเรื่องของเจลกัสสปนั้น กล่าวถึงการไม่กินปลาว่าเป็นการบำเพ็ญตะบะอันนับเป็นสามัญคุณ และพรหมัญคุณของสมณพราหมณ์ นักบวชเปลี่ยนบางลัทธิเห็นว่าการดื่มสุราและบริโภคเนื้อสัตว์ อาทิ เนื้อปลา คือศีลอย่างหนึ่ง และการดำรงชีพอยู่ของนักบวชเปลี่ยน 3 ท่าน คือ ท่านนันทะวัจนโคตร ท่านกิสะลังกิจจโคตร และท่านมกฺขลิโคธสาล ก็ถือศีลด้วยการไม่รับปลา และปลายังเป็นสัตว์ที่ถูกนำไปประกอบพิธีกรรมการบัตร์พลีกรรมเช่นสรวงในลัทธิบูชาเทวดาเป็นเครื่องบูชาญญของสัตว์จำพวกอมมนุษย์ เทวาอารักษ์และยักษ์ด้วย

ปลาเป็นหนึ่งในโภชนะหรือของกิน 5 อย่างสำหรับพระสงฆ์ ในปาฏิเทสนีวรรค สิกขาบทที่ 1 ตอนสิกขาบทวิภังค์ ในภิกขุณีวิภังค์ สัตตรสกัณท์ สังฆาติเสสสิกขาบทที่ 5 ในตุฎฐวรรค สิกขาบทที่ 6 สิกขาบทวิภังค์ เรื่องภิกษุณีจันทกาสี ในพระวินัยปิฎก อารามวรรค สิกขาบทที่ 4 เรื่องภิกษุณีหลายรูป รวมทั้งในสาริปุตตสูตรตติยเทสที่ 16 อันว่าด้วยเรื่องเสชะและคำว่าศึกษา ทั้งหมดที่กล่าวมานี้มีการกล่าวถึงเรื่องปลาอย่างตรงกันว่าปลาเป็นของบริโภคและของฉันอย่างหนึ่งของพระสงฆ์ และปลา ยังเป็นของสำหรับบิณฑบาตอีกด้วย ในอรรถกถาแห่งอริยวงศ์สูตร พระสัทธัมมปัสโชติกา อรรถกถาขุททกนิกาย จุฬินเทส อรรถกถาชาดควิสาณสูตรตติยเทส ปฐมวรรคคาถาที่ 8 และตติยวรรคนั้น แสดงไว้ว่าปลาเป็นอาหารสำหรับบิณฑบาตอย่างหนึ่ง นอกจากนี้พระพุทธศาสนายังเห็นว่า การงดเนื้อปลาหรือการรับประทานเนื้อปลา อาจมีผลต่อสุขภาพ อาทิ ถ้าไม่กินใช้ คือเว้นปลา ก็มีความผาสุก ถ้าเป็นใช้ คือเว้นปลาแล้วก็ไม่มีความผาสุก อีกตัวอย่างคือ กิณรตัวหนึ่งได้เห็นปลาและพูดว่ามนุษย์ยากจะปลารับประทานจึงเป็นโรคเรื้อนได้ เป็นต้น ในพระพุทธศาสนา ไม่เพียงเห็นว่าปลาเป็นอาหารอย่างเดียว

แต่ปลายังเป็นเกล็ดรักษาโรค มีการกล่าวถึงน้ำมันยา 5 ชนิด น้ำมันสองชนิดในนั้นก็คือ น้ำมันเปลวปลาและน้ำมันเปลวปลาฉลาม ส่วนปลุมสมันตปาสาทิกา ทูตียปาราชิกวรรณนา ซึ่งเป็นตอนที่ว่าด้วยทรัพย์ที่ตั้งอยู่ในน้ำ ได้กล่าวถึงปลาในฐานะของการเป็นทรัพย์สิน ผู้ทำผิดสามารถถูกปรับอาบัติด้วยอำนาจแห่งราคาปลาที่จับได้

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของความเมตตา จึงเห็นว่าปลาเป็นสิ่งมีชีวิตที่ไม่ควรเบียดเบียน พระพุทธศาสนาเรียกพรานเบ็ดผู้ล่าปลา คนล่าปลา คนจับปลา คนตกปลา และชาวประมงว่า มจฺจนฺทโก และเรียกพรานเบ็ดที่ถือเอาเบ็ดเกี่ยวฆ่าปลาวาฬว่า พาฬสิโก การทำอาชีพล่าปลา ย่อมเป็นหนึ่งในการทำงานของพวกอภิชาติดำ (ฉฬภิกษัตติโต) ผู้อาศัยการฆ่าสัตว์อย่างปลา หรือสัตว์อื่นเท่านั้นเลี้ยงชีวิตคนเช่นนี้ย่อมได้ชื่อว่าผู้อยู่ในความไม่รู้ในกฎทันตสูตร อรรถกถาแห่งมจรสูตร ซึ่งว่าด้วยเรื่องวรรณะ 4 มีการห้ามพรานเนื้อให้จับเนื้อหรือปลาภายในเขตวิหาร ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นการจัดแจงที่ประกอบด้วยธรรม ในอรรถกถาเอกนิบาตชาดก ศีลวรรค และนิโครธมิตชาดกที่ 2 กล่าวถึงพระราชพาพระองค์หนึ่งบำเพ็ญอุกฤษฏ์ทานด้วยการพระราชทานอุกฤษฏ์แก่หมู่ปลาที่อยู่ในน้ำ อรรถกถาแห่งนันทียมิตราชชาดกที่ 10 กล่าวถึงพระมหาสัตว์เคยพระราชทานอุกฤษฏ์แก่ปลา การให้ชีวิตเป็นทานนั้นมีหลายวิธีหนึ่งในนั้นก็คือการทำลาย ตาข่าย และรื้อไซดักปลา แนวคิดนี้กลายเป็นสัญลักษณ์แห่งการละกิเลสอย่างหนึ่ง ดังปรากฏในพาลวรรควรรณนาซึ่งกล่าวว่า บุคคลพึงทำลายสังโยชน์ทั้งหลาย เหมือนปลาทำลายข่ายหนีไป พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าทำลายแล้วซึ่งสังโยชน์ทั้งหลายเหมือนปลาทำลายข่าย ในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ ว่าด้วยเรื่องมฤตยูกัมมตาญาณ ซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณอย่างหนึ่งก็กล่าวว่า ความปรารถนาที่จะออกไปเสียจากสังขารทั้งปวงของท่านผู้บรรลุนิพพานนี้ อุปมาดังปลาที่ติดอยู่ภายในอวนหรือแหปรารถนาจะออกไปจากอวนหรือแห

นอกจากนี้ปลาในพระพุทธศาสนายังเกี่ยวข้องกับการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ กฎแห่งกรรม บุญกรรมและอิทธิฤทธิ์อิทธิเดชของพระสาวกด้วย

ในมหาปุริสลักษณะอธิบายว่า พระบาททั้งสองของพระโพธิสัตว์จะปรากฏรูปมัจฉาคูอยู่ ในอรรถกถาพรหมายสูตร แห่งมัชฌมกายน มัชฌิมปัณณาสก์ และมหาปทานสูตรกล่าวว่า พระพุทธรูปองค์ทรงมีรูปปลาทั้งคู่อุบัติได้ฝ่าพระบาทในพาเวรฐฐาตกที่ 9 กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ได้เกิดเป็นนกยูง พวกชาวพาเวรฐฐานำพระองค์ไปใส่ไว้ในกรงทอง แล้วปรนนิบัติพระองค์ด้วยปลา ในอดีตพระโพธิสัตว์ได้ให้โภชนะแก่ปลาทั้งหลายแล้วอุทิศส่วนบุญให้แก่เทวดา เทวดาได้ระลึกถึงส่วนบุญนั้นจึงบันดาลให้พระองค์รักษาทรัพย์ได้ นอกจากนี้พระพุทธรูปองค์ยังเคยถือกำเนิดเสวยพระชาติเป็นปลา ซึ่งปรากฏในมัจฉชาดก กล่าวถึงเรื่องปลาใหญ่ติดร่างแหแล้วได้รับการช่วยเหลือจากพระโพธิสัตว์ และมัจฉชาดกอีกเรื่องกล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นปลาทรงกระทำสักกิริยาบันดาลให้ฝนตก ในหริตมาตชาดกที่ 6 อันว่าด้วยเรื่องผู้มีอิริยาบถ อรรถกถาของเรื่องนี้ได้แสดงเนื้อความเรื่องปลาวาฬว่า พระโพธิสัตว์ได้อุบัติในกำเนิดของกบเขียวได้มองเห็นพวกปลารุมกินงูซึ่งไปอยู่ในถิ่นของตน แนวคิดจากชาดกนี้สะท้อนเรื่องพลังแห่งความสามัคคี ในอรรถกถาขุททกนิกาย อุทาน กล่าวถึงพระพุทธรูปเคยเสวยชาติเป็นเด็กชาวประมงอยู่ในแกวักตาม แล้วเห็นคนล่าปลา ก็เกิดความดีใจทำให้ปวดศีรษะ ในกัลลวกชาดกกล่าวว่าท้าวสักกะประสงค์จะลองใจนางผู้หนึ่ง จึงทรงจำแลงเป็นปลาตายนอนหงายอยู่หลังหาดทราย ประวัตินี้พระสาวกชื่อพระพาลุลเถระกล่าวว่าปลาใหญ่กลืนทานเข้าไปไว้ในท้องท่านก็ไม่ใช่อะไร ในมิตจินตชาดกกล่าวว่า ปลาชนิดจินตได้ช่วยเพื่อนปลาทั้ง 2 ตัว ให้พ้นจาก

พฤติกรรมตามธรรมชาติของปลามักถูกนำมาอุปมาว่าเป็นสัญลักษณ์ทางธรรมต่างๆ ทั้งฝ่ายบวกและฝ่ายลบ อาทิ ในพาลสิกสูตร ซึ่งว่าด้วยเรื่องเบ็ด 6 ชนิด กล่าวถึงความวิบัติและความพินาศของปลาที่กินเบ็ด การอธิบายว่าลาภสักการะ เป็นเหมือนเหยื่อเกี่ยวเบ็ด การที่ปลาติดเบ็ดก็คือพระสงฆ์กำลังติดอยู่ในลาภสักการะ หายนะก็คือความตายของปลา ภิกษุเป็นเหมือนผู้จะจับปลาที่จับโดยเร็ว และเป็นเหมือนผู้ถือข่ายแล้วดักปลา ในอดีตตสุตรกล่าวว่า

หากนักเลงสุราเกิดเป็นปลา เมื่อเขาแหวกว่ายอยู่ก็ดินนอนอยู่ก็ดินในน้ำนั้น ความอึดก็ไม่พียงมี ในคัมภีร์ปรมัตถโชติกา อรรถกถา มงคลสูตร พระพุทธองค์ ตรัสภาษิตมาเปรียบเทียบลักษณะของคนพาลว่าคนพาลนั้นพาลอุบาทว์ เป็นอุปสรรค เป็นเสมือนปลาเน่า ผู้คบคนพาลนั้นก็เสมือนใบไม้ที่ห่อปลาเน่า ซึ่งไทยเรานำมาแต่งไว้ในโลกนิติคำโคลงเป็นที่แพร่หลายในปัญญาชน ในอรรถกถาแห่งพรหมนารถชาดกกล่าวว่า โทษคือความฉิบหายที่ยืดไว้ ผิดในเบื้องต้นก็ยากที่จะเปลี่ยนได้ เหมือนปลาติดเบ็ดยากที่จะเปลี่ยนตนออก จากเบ็ด ปลาอยากกินของสดคือเหยื่อ ย่อมกลืนเบ็ดที่ติดซึ่งปกปิดไว้ด้วย เนื้ออันเป็นเหยื่อ มันย่อมไม่รู้จักความตายของมัน ในจิตตวรรควรรณนา เรื่องพระเมฆิยะเถระได้ถูกวิตถกครอบงำจิต พระพุทธองค์ได้กล่าวเปรียบเทียบ เรื่องปลาในทำนองเดียวกันเป็นภาษิตคาถาว่า จิตอันพระโยคจรรยกลั่นจาก อาลัย คือ กามคุณ 5 แล้วซัดไปในวิปัสสนากัมมัฏฐานเพื่อละบ่วงมาร ย่อมสิ้นจรดปลา (วาริโชว) อันพรานเบ็ดยกขึ้นจากน้ำ แล้วโยนไปบนบกดินรน อยู่ขณะนั้น ในสมัยสังคยวิลาสิณี อรรถกถาสังคยสูตรกล่าวว่า มนุษย์ผู้เสพกาม ย่อมยังอำนาจให้เป็นไปในวัตถุที่ผูกพัน คือมีจิตปฏิพัทธ์ในมาตุคาม อุปมา เหมือนปลาซึ่งยังอำนาจให้เป็นไปในวัตถุที่ผูกพันคือนางปลา นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงภัย 4 อย่าง ซึ่งบุคคลที่กำลังลงน้ำสามารถประสบพบได้ ภัย 4 อย่างนี้หนึ่งในนั้นก็คือภัยแต่ปลาร้าย ภัยแต่ปลาร้ายนี้เป็นชื่อแห่งมาตุคาม บุคคลหยั่งลงสู่ใต้น้ำภายนอก ได้รับการประหารตายเพราะอาศัยปลาร้ายฉนั้นใด ภิกษุในศาสนานี้ก็ฉนั้นนั้น เกิดกามราคะย่อมอาศัยมาตุคามลึกลงในทวารานชาดก ที่ 4 กล่าวว่า การไปของปลาในน้ำรู้ได้ยากเพราะน้ำปกปิดไว้ มารยาแห่งอิสตรี ก็เช่นกันย่อมรู้ได้ยากฉนั้นนั้น แนวคิดนี้สะท้อนให้เห็นว่า สตรีอุปมาดังปลาร้าย เป็นอุปสรรคสำคัญในการบรรลุนิพพานทางศาสนา

ความดุร้ายของปลาบางจำพวกนั้นเป็นเสมือนกิเลสต้นเหตุที่ฉุดลาก มนุษย์สู่อบายภูมิ และพฤติกรรมทุกขกรรมของสัตว์ในอบายภูมิมักถูกนำมาอุปมาอุปไมยกับพฤติกรรมความทุกข์ของปลา ทำให้พระพุทธศาสนามักนำเรื่อง

ปลามากกล่าวถึงร่วมกับอบายภูมิบ่อยครั้ง อาทิ การกล่าวถึงเปรตพวกหนึ่งว่า หมุนลัมไปทีแผ่นดินกลิ้งเกลือกไปมาดุจปลาดิ้นรนในที่ร้อน ในสังกัจจายก ที่ 2 กล่าวว่า สัตว์ทั้งหลายที่มีเท้าในเบื้องบนมีศีรษะในเบื้องต่ำไปในนรก ย่อมหมกไหม้เหมือนปลาที่ถูกเดือด บางตอนก็กล่าวว่าสัตว์ผู้กล่าวล่วงเกิน พระณีย์ ตายไปย่อมถูกเกี่ยวด้วยเบ็ดและหนังที่แผ่ไปด้วยขอคืนรนอยู่เหมือน ปลาที่โยนไปบนบก สัตว์นรกบางจำพวกถูกหลาวแทงไหม้ในหลาวดุจปลา ที่เสียบไว้ในไม้แหลมย่างไฟ นายนิรยบาลแห่งอุสสุทธรกเอาขอเหล็กกลับ ดุจสับหนังโค สัตว์นรคนั้นคืนรนเหมือนปลาดิ้นอยู่บนบก

ปลาในพระพุทธศาสนาไม่เพียงแต่ถูกนำมาเป็นสัญลักษณ์ของหลัก ธรรมต่างๆ เท่านั้น แต่ยังถูกนำมาเป็นสัญลักษณ์ของความงามตามธรรมชาติ ด้วยการพรรณพันธุ์ปลาต่างๆ ว่าเป็นองค์ประกอบแห่งความเพลิดเพลิน จำเริญใจในแม่น้ำ สระ และภูเขาสำคัญต่างๆ อาทิ ในแม่น้ำตโปทาหรือ ในแม่น้ำเกตุมดินนั้นมีปลาและเต่าอาศัยอยู่มาก ในสามัญผลสูตรกล่าวว่า จิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ก็เปรียบเหมือนหัวน้ำบนยอดภูเขา มีน้ำใส สะอาดไม่ขุ่นมัว บุรุษผู้มีจักขุดียืนอยู่ที่ขอบหัวน้ำนั้นพึงเห็นฝูงปลาหยุด อยู่บ้างเคลื่อนไปบ้าง บางตอนก็กล่าวว่าในสระอนโคตานั้นพื้นเป็นมโนศิลา ไม่มีปลาและเต่าอาศัย ดูเหมือนแก้วผลึกที่ปราศจากมลทิน น้ำไม่ขุ่นมัว ในสระ โปกขรณีหรือสระโปกขรณีนั้นประกอบด้วยปลาดุก ปลากระทุงเหว ปลากราย ปลาตะเพียน ปลาฉลาม และปลากา ในหิมวันตประเทศมีภูเขาชื่อลัมพะกะ หรือลัมพะกะในเขานั้นมีอาศรมบรรณศาลาที่ปลาฉลาด ปลากระบอก ปลาสวาย ปลาเค้า ปลาตะเพียน ปลานกกระจอก ปลาฉนาก ปลาสังกูลา และปลาร้าพัน ต่างก็ว่ายโลดโผนอยู่ ปลาเหล่านี้ทำให้อาศรมแห่งนี้ดูงาม จะเห็นว่าส่วนใหญ่ว่าปลาที่ถูกนำมาบรรยายเชิงสุนทรีย์ในพระพุทธศาสนา มักเป็นปลาที่ปรากฏในวัฒนธรรมไทยอันได้แก่ ปลากลาย ปลากา ปลากด ปลาช่อน ปลาเค้า ปลาหมอ ปลาดุก ปลาตะเพียน ปลาสวาย ปลาฉลาด ปลา ฉลาด ปลาฉนาก ปลาฉลาม ปลาตะเพียน ปลาตะเพียนแดง ปลากระบอก

ปลารำพัน ปลากระทุงเหว ปลานกกระจอก และปลาสังกุลสา รวมได้ 20 จำพวก<sup>2</sup>

นอกจากปลาธรรมดาเหล่านี้แล้ว ในพระพุทธศาสนายังกล่าวนาม ปลาประหลาดและปลาที่มีความพิเศษทั้งหลายเป็นจำนวนมาก คือ ปลาติมิใหญ่ 200 โยชน์ ปลาติมิคิลใหญ่ 300 โยชน์ ปลาติมิติมิใหญ่ 400 โยชน์ ปลาติมิคิลใหญ่ 500 โยชน์ นอกจากนี้ยังมีปลาอานันทะ ปลาอัมมาโรหะ ปลามหาติมิ ปลาติมิ ปลาติมิคิละ ปลาติมิติมิคิละ ปลาที่สามารถจะกลืนกิน ปลาติมิ คือ ปลาติมิคิละ ปลาที่สามารถจะกลืนกินปลาติมิและปลาติมิคิละ คือ ปลาติมิติมิคิละ ในไตรภูมิพระร่วงตอนไตรจกานภูมิกล่าวว่ ปลาติรินยาว 75 โยชน์ ปลาติปังคยยาว 250 โยชน์ ปลาติปังคยยาว 50 โยชน์ นอกจากนี้ยังมีปลาอานนท์ ปลานิรย ปลาอชนาโรหณ ปลามหาติ ในนัจจชาดกกล่าวว่าปลาทั้งหลายได้ตั้ง ปลาอานนท์ให้เป็นราชา ปลาอานนท์ ปลาอุปนันทะ ปลาอัมมาโรหะ ปลาทั้ง 3 ยาวถึง 500 โยชน์ ปลาติมิคิละ ปลาติมิคิละ ปลามหาติมิคิละ 3 ตัวนี้ยาว 1,000 โยชน์ เป็นต้น

ดังนั้นเราจะเห็นว่า ในพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงเรื่องราวของปลาไว้หลากหลายแง่มุม แต่ละแง่มุมมักถูกนำมาตีความเชิงสัญลักษณ์ บุคลาธิษฐานและธรรมาธิษฐาน ซึ่งมีอิทธิพลต่อความคิดความเชื่อ รวมทั้งการนำมาเป็นสัญลักษณ์ทางธรรมผ่านทางการอุปมาเปรียบเทียบกับหลักธรรมต่างๆ หลายเรื่อง

#### 4. บทสรุป

ปลาในพระพุทธศาสนาในฐานะที่ถูกใช้เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ได้ถูกแสดงผ่านเรื่องราวของพระวินัยและพระสูตร บทต่างๆ ซึ่งแสดงผ่านเรื่องราว ที่สำคัญ 3 ส่วนด้วยกัน คือ สัญลักษณ์ความอุดมสมบูรณ์ของปลาแสดงผ่านการเป็นอาหาร แสดงผ่านการเป็น

ยารักษาโรค และแสดงผ่านการเป็นทรัพย์สินใช้สอยมีค่า ซึ่งเป็นการสร้างคุณค่าและความจำเป็นต่อการมีชีวิตรอดของมนุษย์ สัญลักษณ์เชิงบุคลาธิษฐานของปลาจึงไม่ต้องผ่านการตีความให้เป็นสัญลักษณ์แบบธรรมาธิษฐาน เพราะอาหารนั้นเป็นสิ่งรูปธรรม กรณีนี้ปลาจึงไม่ใช่ตัวแทนหรือสื่อของอาหารเท่านั้นแต่ปลายังเป็นอาหารโดยตรง กรณีนี้จึงเป็นสิ่งรูปธรรมที่ใช้สื่อถึงสิ่งรูปธรรมด้วยกันเพราะปลาและอาหารต่างเป็นรูปธรรมหรือบุคลาธิษฐานด้วยกันทั้งคู่

นอกจากนี้ แนวคิดเรื่องปลาพระโพธิสัตว์ยังเป็นสัญลักษณ์ของความสำเร็จโดยเชื่อมโยงกับความอุดมสมบูรณ์ ตัววัตถุเชิงสัญลักษณ์ก็คือ พญาปลา ส่วนตัวความหมายที่ถูกตีความจากปลาซึ่งเป็นวัตถุเชิงสัญลักษณ์ก็คือ บารมีและการบำเพ็ญบารมี บารมีนี้เองที่เป็นสิ่งที่ทำให้ปลาพระโพธิสัตว์มีลักษณะที่แตกต่าง โดดเด่นเป็นพิเศษกว่าปลาชนิดอื่นๆ และบารมีก็ได้ชื่อว่าเป็นสัญลักษณ์เชิงธรรมาธิษฐานที่ถูกเชื่อมโยงจากปลาพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์เชิงบุคลาธิษฐาน ความสามารถของปลาพระโพธิสัตว์ที่สามารถตั้งสัจอธิษฐานในการขอฝนได้ ไม่เพียงแต่เป็นการกล่าวถึงบารมีซึ่งเป็นสัญลักษณ์เชิงนามธรรม แต่ยังมีนัยของอำนาจแห่งความสำเร็จทางจิตของปลาพระโพธิสัตว์ด้วย อำนาจพิเศษที่ปลา พระโพธิสัตว์ได้ดลบันดาลให้บังเกิดน้ำขึ้นมาจากน้ำเร็วได้นี้ จึงแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างน้ำกับปลา

กรณีที่พระเวททัตพลของพระพุทธองค์เรื่องไม่ให้ทานปลา แม้จะมีความสัมพันธ์อยู่กับเรื่องปากท้อง แต่นัยที่แท้จริงกลับเป็นเหตุผลหนึ่งของกระบวนการ (process) สร้างอำนาจ แบ่งอำนาจการปกครองจากพระพุทธองค์ สร้างความเป็นใหญ่ในหมู่คณะ หรือสร้างอัตลักษณ์กลุ่ม (identity) ของตนเอง สิ่งที่น่าสังเกตของเรื่องนี้ก็คือ เราจะเห็นว่าปลาเป็นวัตถุที่ใช้ในการบริโภคนึ่งหนึ่งในสองอย่างเท่านั้นที่ได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการสร้างอำนาจของพระเวททัต และแนวคิดนี้อาจถือเป็นมูลเหตุแห่งความแตกแยกในเบื้องต้นของพุทธสาวกอันจะเป็นชนวนแห่งการแตกแยกนิกายในเวลาต่อมา ปลาจึงถือว่ามี ความเกี่ยวข้องกับ ความแตกสามัคคีในหมู่คณะอยู่ไม่น้อย

<sup>2</sup> อย่างไรก็ตาม มีการตั้งข้อสังเกตว่า แหล่งน้ำบางแห่งเป็นน้ำจืด แต่กลับมีปลาน้ำเค็มหรือปลาน้ำกร่อยอาศัยอยู่ เช่น ในน้ำสระโบกขรณี ปรากฏมีปลากระทุงเหวอาศัยอยู่ เป็นต้น

ปลาถูกสร้างให้เป็นสัญลักษณ์ทางธรรมหรือธรรมาธิฐาน ปลาเป็นเครื่องมือในคำสอนเชิงอุปมา การอุปมาเรื่องปลากับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เป็นการนำเรื่องของปลาหรือเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่งเกี่ยวกับปลา มาเป็นเครื่องมือ (Tool) ในการเปรียบเทียบกับสิ่งนามธรรมที่มองเห็นยาก อันหมายถึงหลักธรรมขั้นสูงในพระพุทธศาสนา มีการนำเอาภิกขุอาการบางอย่างของปลามาอุปมากับการปฏิบัติตนในเชิงจริยธรรม (Ethics) โดยอาศัยการน้อมเข้ามาหาตนเอง หรือการนำเอาภิกขุอาบางอย่างของปลามาเปรียบกับพฤติกรรมในทางศีลธรรมของผู้ปฏิบัติตนในพระพุทธศาสนา

ปลาเป็นสัญลักษณ์ของธรรมฝ่ายต่ำ กิเลส และความชั่วร้าย เป็นสัญลักษณ์หนึ่งที่เป็นตัวกลางของการแสดงออก ถึงเรื่องราวของกิเลสในรูปแบบต่างๆ เพราะปลาก็เป็นสัตว์ที่มีลักษณะบางอย่างคล้ายมนุษย์ เช่น ความชั่วร้ายซึ่งเห็นได้จากปลาร้ายทั้งหลายในพระสูตร ซึ่งเห็นได้จากปลาที่กินเบ็ดเพราะไม่รู้จักรักความตายของตน เป็นตัวอย่างที่ดีที่สุดของการถ่ายทอดการเป็นสัญลักษณ์แห่งความชั่วร้ายหรืออุปสรรคขัดขวางความสำเร็จทางธรรม

นอกจากนี้ปลายังเป็นสัญลักษณ์ธรรมาธิฐานแสดงนัยเรื่องคุณธรรมจริยธรรมทางศาสนา แนวคิดเรื่องปลากับญาณหยั่งรู้และการบรรลุนิพพาน แสดงให้เห็นถึงข้อจำกัดบางอย่างในเชิงคุณธรรมของสัตว์ไม่มีเท้า และสัตว์สองเท้ามักมีความสามารถในการเข้าถึงคุณธรรมขั้นสูงมากกว่าสัตว์ชนิดอื่น ในขณะเดียวกันพระพุทธองค์ยังเห็นว่าสัตว์ที่ประเสริฐที่สุดนั้นไม่ใช่ปลาหรือสัตว์ไม่มีเท้า ปลาเป็นสัญลักษณ์ของความพยายามทำลายกิเลสตัณหา การมองเห็นตัวปลาในน้ำใสกลายเป็นสัญลักษณ์ของผู้รู้แจ้งในคุณธรรม เป็นสัญลักษณ์ของสามัคคีธรรม โดยเฉพาะในภพชาติได้แสดงเรื่องราวของความสามัคคีในหมู่ปลาว่า ผูกปลาพากันช่วยพ่นน้ำในสระให้นกยางหนีไป เนื่องจากว่านกยางพากันมารุมจิกกินปลาในสระในขณะที่น้ำแห้งขอด รุมกัดตุงปลาที่เข้ามากินปลาในน้ำ เพราะงูไม่คำนึงถึงว่าตนได้เข้ามาอยู่ในที่ที่มีปลาอยู่เป็นจำนวนมาก ปลาเป็นสัญลักษณ์ที่สัมพันธ์กับสามัคคีภาพและความขัดแย้ง ความพยายามแยกนิกายนี้ถือเป็นสังฆเภทอย่างหนึ่งที่เดียว

เหตุการณ์นี้ได้ถูกกระทำผ่านข้อเสนอมหาภิเษกหรือข้อเสนอทางพระวินัยของพระภิกษุอยู่หลายเรื่อง ปลาเป็นสัญลักษณ์ของกิเลสตัณหา ความอยาก กามคุณ และการวนเวียนติดอยู่ในกามกิเลสทั้งหลาย เราสามารถพบตัวอย่างได้ในพระสูตรหลายเรื่องด้วยกัน พระพุทธองค์เรียกปลาจำพวกนี้ว่าปลาร้าย ปลาร้ายมักถูกนำมาเป็นสัญลักษณ์ของภัยจากสตรีที่มีอิทธิพลต่อจิตใจ ไฟกิเลสของนักบวชเป็นสัญลักษณ์ของความโลภ โดยอุปมาจากพฤติกรรมการกินเบ็ด ปลาเป็นสัญลักษณ์ของความโง่เขลาเบาปัญญา เห็นได้ในตัวอย่างเรื่องมัจฉาตกอันว่าด้วยเรื่องความหิงว่า ปลาใหญ่ติดอยู่ในกามและเป็นปลาโลเลจึงเข้าไปติดแห ปลาเป็นสัญลักษณ์ของความหลงและความเื้ออวดดังตัวอย่างในคังเคยยชาดก ปลาเป็นสัญลักษณ์ของความโลเลความไม่แน่นอนหรือมารยาของมนุษย์ ปลาเกี่ยวข้องกับความวุ่นวายอีกทีก็ครึกโครม และเกี่ยวข้องกับความไม่เที่ยงของโลก เป็นปัจจัยที่ทำให้โลกเกิดไฟไหม้อีกด้วย

นอกจากนี้ปลายังมีนัยของการเป็นสัญลักษณ์สัตว์ศักดิ์สิทธิ์ ความเป็นสิริมงคล และฤทธิ์อำนาจ ปลาเป็นสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์เพราะมีความผูกพันอยู่กับองค์พระศาสดา อิงอาศัยบุคคลที่มีความศักดิ์สิทธิ์ทำให้ความศักดิ์สิทธิ์นั้นเกิดขึ้น เป็นสัญลักษณ์ของความเป็นมงคล (Auspicious) ปลาในพระพุทธศาสนามีความศักดิ์สิทธิ์โดยตัวเอง ไม่เพียงเท่านั้น ปลายังมีนัยว่าอยู่ในฐานะผู้ถูกกระทำจากน้ำมือของมนุษย์ในหลายด้าน ทั้งการกระทำจากภิกษุและฆราวาส ปลาเป็นวัตถุแห่งการปรับอาบัติของพระภิกษุ ปลาเป็นสัตว์ที่ถูกกระทำความรุนแรงจากสัตว์อื่นๆ ที่ไม่ใช่มนุษย์ ปลาเป็นสัตว์ที่ถูกนำมาเปรียบเทียบกับคำพูดแง่ลบ และในขณะเดียวกันปลาก็กลายเป็นสัญลักษณ์ทางสุนทรียหรือความงามในธรรมชาติด้วย

## เอกสารอ้างอิง

กรมศิลปากร. **พุทธปาทลक्षण และรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย.**

ม.ป.ท. : กองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวง  
ศึกษาธิการ.

กรมศิลปากร. (2540). **หนังสือที่ระลึกงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี  
เรื่อง นิบาตชาติ เล่ม 1.** กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและ  
ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร. (2539). **มิลินทปัญหา.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.  
ไตรภูมิพระร่วง. (2515). **พระญาติไทย.** (พิมพ์ครั้งที่ 8). พระนคร : คลังวิทยา.  
ทองเจือ เขียวทอง. (2548). **การออกแบบสัญลักษณ์.** (พิมพ์ครั้งที่ 4).  
กรุงเทพฯ : สิปประภา.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2546). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับ  
ประมวลศัพท์.** (พิมพ์ครั้งที่ 10). กรุงเทพฯ : เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส  
โปรดักส์ จำกัด.

พระพุทธโฆสเถระ. (2546). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค.** (แปลโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์  
(อาจ อาสภมหาเถร)) (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ : ประยูรวงศ์พริ้นติ้ง จำกัด.

พินิจ รัชทองหล่อ. (2549). **100 ปี พุทธทาส.** กรุงเทพฯ : ธรรมสภา.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. (2530). **พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล.** กรุงเทพฯ  
: เฉลิมาชาญ,

องค์การกีเดียนส์อินเตอร์เนชันแนล. (ม.ป.ป.) **พระคริสตธรรมใหม่.** กรุงเทพฯ  
: องค์การกีเดียนส์ อินเตอร์เนชันแนลแห่งประเทศไทย.

Cavendish, Richard. (1995). **Man Myth & Magic V.1-20.** New York :  
Marshall Cavendish.

Clayton, Peter. (1994). **Great Figures of Mythology.** New Jersey :  
Grescent Books.